

ВНЕСОК ВЧЕНИХ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
У СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК
НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ

Засновником Харківського університету і його бібліотеки був Василь Назарович Каразін, вчений, просвітитель та громадський діяч. У 1803–1804 рр. він закупив у Петербурзі і відіслав до Харкова 3219 книг і колекцію естампів, започаткувавши фонд університетської бібліотеки.

Історія наукової бібліотеки цікава як історія найстарішої та найбільшої університетської бібліотеки, що зробила суттєвий внесок у вітчизняне бібліотекознавство. Її фонди з самого початку формувалися на пожертвування вчених, вихованців університету, меценатів. Серед них відомі вчені Ф.Ф. Ган, А.М.Матушинський, М.І.Сухомлинов, М.Д.Пільчиков, сам В.Н.Каразін, вчений і дослідник І.Ф.Круженштерн, князь Коцубей, предводитель дворянства у Полтавській губернії П.П. Джунковський, доктор Гефті, навіть, сам імператор Олександр І та імператриця Єлизавета Олексіївна. До фонду бібліотеки надходили великі грошові пожертвування.

Згідно із Статутом університету /1804 р./ бібліотеку очолювали бібліотекарі із складу ординарних професорів. На першому ж засіданні ради університету, що відбулося наступного дня після святкової церемонії відкриття закладу, було обрано першого бібліотекаря. Ним став професор грецької та французької літератури Яків Якович Белен де Баллю. У подальші роки бібліотекарями були професор історії, невдовзі ректор Петербурзького університету А.А.Дегуров, професори Б.О.Рейт і І.М.Данилович. Шість років очолював бібліотеку математик А.Ф.Павловський, пізніше обраний ректором Харківського університету, фізик В.С.Комлішинський, невдовзі теж

ректор, архєслог Г.Д.Філімонов. Не звільняючись від основної роботи, за мізерну грошову надбавку ці вчені брали на себе нелегкі турботи про бібліотеку.

На початку XIX ст. бібліотекознавства як науки ще не існувало. Фахівців, які б мали досвід практичної роботи, у бібліотеці університету теж не було. Лише зусиллями вчених бібліотека стала одним з найбільших вітчизняних книгосховищ.

Саме вчені розробили практичні питання організації її фондів, каталогів, обслуговування читачів. Вражає їх велика любов до бібліотеки, широчінь знань, здатність застосовувати свій науковий інструментарій при вирішенні проблем бібліотечної справи, звичайно, неабияка працелюбність. Але переобтяжені науковою і педагогічною роботою бібліотекарі-професори багато в чому не встигали і бібліотека зазнавала то періоди хаосу, то відносного порядку.

У першому статуті університету були визначені основні положення, якими керувалась бібліотека при комплектуванні фондів:

"В исходе года каждое отделение через декана представляет Совету роспись книгам, которые оно почитает за нужное выписать или купить для библиотеки университета. Совет, сообразуясь с суммою, на приумножение библиотеки положенною, делает из оных выбор".

Це не що інше, як первинний принцип комплектування фондів бібліотеки, принцип профілювання, що передбачає обов'язкову участь у цьому процесі фахівців кафедр. І це у 1804 році, майже за два століття до того, як він був сформульований теоретиками бібліотечної справи.

Простежуючи історію бібліотеки, ми бачимо, що зусилля вчених зосереджувались на впорядкуванні і розкритті її фондів.

1807 рік. Перший бібліотекар проф. Белен де Баллю складає "Каталог рукописей, хранящихся в библиотеке университета", зробивши таким чином спробу розкриття фондів бібліотеки.

1810 рік. За пропозицією професорів Шнауберта і Гута рада університету постановила позначати на обкладинках книг номер шафи, полиці і місця книги на полиці, доручивши це бібліотекарю Белен де Баллю та запрошеному для цієї роботи книготорговцю Ф.Ласту. На жаль, справа не була доведена до кінця у зв'язку з відозвою Белен де Баллю до Петербурга. Це були перші кроки до кріпосної системи розташування фонду.

В середині 20-х років бібліотека опинилась у важкому стані. Бібліотекар проф. В.О.Рейт не забезпечив її роботу і Корнєєв, попечитель навчального округу, наказав відібрати ключі у Рейта. Створив комісію для перевірки бібліотеки, і заявив, "если библиотека к 1 января не будет приведена в порядок, то не только библиотекарь, но все члены университетского Совета подвергнутся законному взысканию".

За справу особисто взявся ректор В.В.Джунковський, "вызвавшийся из одного только усердия привести в порядок библиотеку".

Занепокоений проблемою збереження книг /нестачу яких було виявлено у Белена де Баллю і Дегурова/, В.В.Джунковський вперше запровадив шнурову книгу для запису видань, що надійшли до бібліотеки. Це було прообразом сучасної інвентарної книги, спроба впорядкувати облік фондів.

Комісією під керівництвом ректора В.В.Джунковського був підготовлений та виданий перший друкований систематичний каталог, що включав 16000 описів книг і складався з семи розділів /теологія, юриспруденція, філософія, медицина, математика, історія, філологія/. Вперше було застосовано принцип певної систематизації матеріалу.

1826 р. Бібліотекар проф. Д.С.Борзенков робить перший крок до впорядкування видачі книг. Практика видачі книг за розписками, що існувала на той час, не сприяла збереженню фондів. Д.С.Борзенков першим впроваджує книгу для запису літератури, що видається читачам з бібліотеки.

1831-1837 рр. Особливу сторінку в історії бібліотеки Харківського університету вписав бібліотекар проф. матема-

тики А.Ф.Павловський. Він дуже любив бібліотечну справу і неодноразово звертався до ради університету з проханням про звільнення його від інших обов'язків. Павловський розумів, що порядок у бібліотеці залежить від того, як розташовано фонд. Він перший розставив фонд, що налічував на той час 26865 томів, у систематичному порядку. Це значно полегшило працю служителів.

Павловський почав складання карткового систематичного каталогу з семи розділів, зв'язавши його з розміщенням фонду. Продовжує він і впорядкування видачі книг з бібліотеки. Впроваджує подвійний запис видань /під прізвищем осіб, що їх взяли, та в алфавіті прізвищ авторів/. Таким чином, інформацію про місцезнаходження книги можна було одержати швидко. Невдовзі проф. А.Павловського було обрано ректором, і на цьому закінчилось впорядкування дорогої для нього бібліотеки.

У 1837 році відбулися зміни в управлінні бібліотекою. Відтепер посада бібліотекаря не поєднувалась більше із званням професора. Вона перейшла до рук чиновників. З 1841 року бібліотекарем став Іван Семенович Шишкін, який працював до того у бібліотеці писарем, а згодом помічником бібліотекаря. З 1851 по 1856 рр. бібліотекарем було призначено відомого археолога і історика І.Д.Філімонова. Але ні той, ні інший не змогли впорядкувати бібліотеку. Становище її значно погіршилось. Чутки про це дійшли до В.Н.Каразіна. У 1841 р. він подає прохання на ім'я попечителя учбового округу, в якому пише: "... Я ишу заступить открывшуюся скромную вакансию библиотекаря. Не откажите мне в сем! Дайте мне радость привести в порядок и обнаружить драгоценность сей принадлежности университета, мною основанной, но частично растраченной и до сих пор остающейся для Ученого Совета вне известности". Каразіну було відмовлено.

На посаду бібліотекаря у 1853 році було призначено Ікова Осиповича Балясного. Він відпрацював у бібліотеці 42 роки. Освічена людина, юрист, Н.О.Балясний користувався

глибокою повагою професорів і співпрацівників університету. Перед бібліотекою на той час стояла проблема реорганізації. І знову на допомогу прийшли вчені. У 1861 р. рішенням вченої ради створюється спеціальна комісія у складі професорів Коссова І.К. – голова, Лавровського Н.А., Свиридова І.А., Пахмана С.В. та бібліотекаря Балясного Н.О. Комісія розробила план реорганізації бібліотеки і почала його реалізацію. На всіх матеріальних книгах було проставлено безперервний номер, на виданнях позначено номер шафи, полиці і місця на полиці, на корінцях книжок наклеєно ярлики.

Таким чином, вдалося завершити роботу по впровадженню системи кріпосного розміщення книг, що проіснувала в університетській бібліотеці до 1945 року.

Наслідком роботи комісії у 1866 р. став великий том систематичного каталогу, який був розпочатий ще А.Ф.Павловським і складався з 10 розділів.

Говорячи про цей період, слід згадати ім'я професора К.К.Фойгта. Вихованець Казанського університету, він змінив М.І.Лобачевського на посаді бібліотекаря цього закладу і 25 років очолював одну з найстаріших бібліотек Росії. У 1853 р. його було переведено до Харківського університету, який він очолював до 1859 р. Ретельно вивчивши стан справ в університетській бібліотеці, К.К.Фойгт подав попечителю доповідну, в якій виклав детальний план реорганізації бібліотеки. На жаль, вчена рада не прийняла цього плану, а затвердила план комісії І.К.Коссова.

К.К.Фойгт залишив нащадкам "Историко-статистические записки об императорском Харьковском университете и его заведениях от основания университета до 1859 г.", де подано загальні відомості про фонд бібліотеки, джерела його поповнення, відомості про каталоги та бібліотекарів, вміщено перелік рідкісних та цінних видань історичного відділу та відділу природничих наук.

У 1875 р. комісія у складі професорів А.Н.Стоянова, Ю.Н.Морозова, В.Г.Імшенецького та ін. продовжила роботу

над складанням систематичного каталогу. Вона зробила опис подарованих бібліотек /С.В.Кочубея, М.П.Сомова, А.М.Матушинського/.

У 1894 р. комісія, до якої увійшли професори М.І.Куплеваський, Л.В.Рейнгард, Паладін, В.А.Стеклов провела велику роботу по підготовці бібліотеки до переїзду в нове приміщення. Комісія вперше вказала вчентій раді на невідповідність кількості персоналу бібліотеки обсягам роботи. Вчена рада знайшла можливість для збільшення штатів бібліотеки, який нараховував вже 17 співпрацівників.

У 1903 р. комісія у складі професорів Барабашова, П'яницького, Максименка і Надлуговського вивчила і затвердила систему розташування книг у книгозховищі нової споруди бібліотеки.

Вона запропонувала розділити літературу на 29 розділів, відокремивши періодичні видання, стародруки, рукописи, атласи, карти, цінні видання. У новому сховищі було використано форматну систему розташування книг.

Вказані комісії відіграли значну роль у діяльності бібліотеки. Вони були своєрідним "містком" між вченою радою і бібліотекою. Члени її домагались від керівництва університету збільшення фінансування, вирішення штатних проблем, розширення приміщень тощо.

Значення допомоги, яку надавали вчені своїй бібліотеці, важко оцінити, враховуючи трудомісткість робіт з опису та каталогізації, розміщення фондів тощо. Захоплює неоціненна спадщина, яку вони нам залишили.

На зламі двох століть, у 1899 р., професор математики М.О.Тихомандрицький видав "Систематический каталог книг фундаментальной библиотеки императорского Харьковского университета по отделению физико-математических наук, чистых и прикладных" /Х.: тип.Дарре, 1899/. У 1902 р. видано продовження цього каталогу. Система з 10 розділів, більше ніж 25 тисяч описів вітчизняної та іноземної літератури, якісний довідковий апарат, чудове поліграфічне оформлення -

наслідок багаторічної праці професора, а також бібліотекаря К.І.Рубинського, студентів фізико-математичного факультету, яким вчений у передмові до каталогу висловлює щире вдячність. У самій передмові автор розкриває значення каталогу, особливості прийнятої схеми класифікації, технологію роботи з каталогом, вимоги до подальшої роботи з ним. Це не що інше, як високопрофесійна інструкція по створенню систематичного каталогу.

Проф. М.Тихомандрицьким було також створено картковий каталог книг з математики, що надійшли до бібліотеки за останні 25 років.

У бібліотекарів, істориків бібліотекознавства великий інтерес викликають розроблені вченими основні документи, що регламентують діяльність бібліотеки. Це статuti університету - 1804, 1835 років, що обумовлювали діяльність наукової бібліотеки.

Документом, який вперше всебічно обґрунтував призначення бібліотеки як науково-допоміжного підрозділу університету, її функції та зміст роботи, були "Правила для библиотеки Харьковского Университета" /1860 р./, де визначається, що у бібліотеці мають бути систематичний та алфавітний каталоги, пояснюються правила опису книг, їх розташування у каталозі, надаються зразки опису тощо. До цього документа було вперше включено важливий пункт, згідно з яким всі вчені, а також сторонні особи, які друкували свої твори в університетській друкарні, були зобов'язані безплатно передавати до бібліотеки один примірник кожного видання. Завдяки цьому фонд дореволюційних видань університетської друкарні укомплектовано найбільш вичерпно. Вченими були також складені "Правила заведывания кабинетом для чтения", "Проект правил, определяющих цель, заведывание, хранение, первоначальное устройство и дальнейшее наполнение отдела студенческой библиотеки" /укладені комісією під керівництвом проф. Потебні/, "Инструкция о библиотечном совете", "О порядке приема библиотекарей" та інші документи. Всі вони є

зразками інструктивної документації, відзначаються розумінням мети, баченням шляхів і методів реалізації бібліотечних завдань тощо.

Найяскравіша сторінка у діяльності бібліотеки ХДУ пов'язана з ім'ям Костянтина Івановича Рубинського. Приват-доцент університету, він багато років віддав педагогічній діяльності. Але головною його справою була університетська бібліотека, якій він присвятив майже 40 років свого життя.

У 1895 р. вченою радою університету К.І.Рубинського було обрано бібліотекарем. На той час це була бібліотека з великими неупорядкованими фондами, без завершених каталогів, без достатніх приміщень. Саме під керівництвом К.І.Рубинського було збудовано нове приміщення. К.І.Рубинський запропонував вченій раді проект розміщення книг і систему освоєння нового приміщення. При ньому вдосконалюється розташування фондів, створюється алфавітний каталог; друкується продовження систематичного каталогу, оброблюються неупорядковані фонди, бере початок регулярний книгообмін. Практично він був першим професіоналом-керівником наукової бібліотеки.

Наукові інтереси К.І.Рубинського були надзвичайно різноманітними: історія бібліотечної справи в Росії, її організація, бібліотечна освіта, педагогіка, керівництво дитячим читанням тощо. Його історичний нарис "Библиотека Харьковского университета за 100 лет ее существования /1805 - 1905 гг./" - це праця історика і бібліотекознавця, що зробив найбільш повний опис діяльності університетської бібліотеки за сто років.

Виступаючи на вченій раді університету з публічною лекцією "Культурная роль библиотек и задачи библиотекведения", К.І.Рубинський зробив аналіз бібліотечної справи в Росії і за кордоном, показавши низький рівень вітчизняного бібліотекознавства. Він вважав, що бібліотекознавство необхідно включити до університетських наук, а організація бібліотечної справи повинна стати предметом державного піклування. На I Всеросійському з'їзді з бібліотечної справи у

1911 р. К.І.Рубинський ставить питання про її стан в Росії, створення системи бібліотечної освіти, підвищення зарплати бібліотекарям, вбачаючи в цьому запоруку вдосконалення бібліотечної справи.

На жаль, ім'я К.І.Рубинського було забуто. Навіть автор підручника "История библиотечного дела в СССР" К.І. Абрамов не згадав українського бібліотекознавця.

У відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки університету зберігаються декілька неопублікованих робіт К.І.Рубинського. Серед них великий історичний нарис "История русской библиотеки в дореволюционное время", присвячений розвитку бібліотечної справи в Росії. Цікаві рукописи статей з питань бібліотечної техніки вже у повоєнний період: "Размещение книг в библиотеке", "Не пора ли научным библиотекам переходить к НОТ", "Школа и библиотеки" тощо, які поки що не знайшли свого дослідника-бібліотекознавця.

В історію бібліотечної справи в Україні повинні бути вписані імена вчених, яким наше місто зобов'язане розвитком громадських, наукових, шкільних бібліотек, бібліотек-читалень, а також розвитком бібліотечної справи на селі. Професор університету Дмитро Іванович Багалій очолював протягом 12 років комітет по видавництву дешевих книг для народу. З 1906 р. він незмінний голова Правління Харківської громадської бібліотеки. Саме в цей час бібліотека досягає великих успіхів. Завершилось будівництво нового приміщення, створюється український відділ ім.Т.Г.Шевченка, спеціальний відділ бібліотекознавства, починають розроблятися проблеми бібліотечної справи. Обраний у 1911 р. ректором університету, Дмитро Іванович багато зробив для бібліотеки, фонд якої на той час складав майже 230 тис. примірників. Завдяки йому важливі посади у бібліотеці вперше почали замінюватись за юнкурсом, покращуються матеріальні умови співпрацівників, зростають штати.

Д.І.Багалій у 1919 р. взяв безпосередню участь у створенні всенародної бібліотеки України /ВБУ/ при Академії на-

ук. Пізніше, переїхавши до Києва, віце-президент АН України Д.І.Багалій був обраний головою бібліотеки історико-філологічного відділу АН.

За його пропозицією було затверджено загальний план організації губернського бібліотечного центру.

Не можна не сказати і про бібліографічну діяльність Д.І.Багалія. Йому належить велика бібліографічна робота, присвячена Г.Сковороді, огляди літератури про Харківську губернію /1880-1890 рр./, покажчик "Рукописи, принадлежащие библиотеке университета. Каталог выставки XII археологического съезда /1902 г./", численні списки літератури, рецензії на бібліографічні покажчики.

Бібліографічна діяльність вчених Харківського університету - це окрема тема. Можна назвати десятки імен вчених, які проводили велику бібліографічну роботу. Вони створили і залишили нам фундаментальні бібліографічні покажчики з найважливіших напрямів науки.

Це повідомлення було б не повним, якби не було назване ім'я українського історика і етнографа, літературознавця і громадського діяча Миколи Федоровича Сумцова.

М.Ф.Сумцов був також одним із засновників Харківської громадської бібліотеки. Член її першого правління, він був організатором читання публічних лекцій на користь бібліотеки, вірив у її майбутнє. Бібліотечній справі М.Ф.Сумцов присвятив багато статей, які були опубліковані у наукових збірниках та харківській пресі. Серед них: "Ближайшие задачи Харьковской общественной библиотеки", "Организация общественной библиотеки", "О школьных библиотеках". Підготував і видав бібліографічні покажчики: "Заговоры", "К библиографии старинных малорусских религиозных собраний".

Сьогодні Центральна наукова бібліотека ХДУ також продовжує традиції співробітництва з вченими, які зробили значний внесок у розвиток сучасного бібліотекознавства та бібліографії. Бібліографу Вірі Карапетівні Мазман'янц належить більше 40 бібліографічних робіт та публікацій з проблем бі-

бліотекознавства і бібліографії, а також співавторство у роботі "История Центральной научной библиотеки Харьковского университета /1805-1917 гг./".

45 років працює у ЦНБ бібліограф Михайло Григорович Швалб, автор фундаментальних бібліографічних робіт, значна частина з яких створена у співавторстві з провідними вченими університету. Невдовзі вийде друком складений М.Г.Швалбом бібліографічний покажчик "Історія ЦНБ. 1805-1992 рр.".

Історія українського бібліотекознавства засяє новими яскравими гранями, коли до неї увійдуть імена відомих і невідомих вчених - фундаторів найбільших бібліотек України.